IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 01. Oktabr, 2026

QIPCHOQ LAHJASIDAGI FE'LLARDA UNLI VA UNDOSHLAR BILAN BOG'LIQ HODISALAR

Nurmatova Surayyo
Turon xalqaro maktabi o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23124030

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilining qipchoq lahjasiga mansub shevalarda fe'l turkumining fonetik-morfologik xususiyatlari, xususan, fe'l shakllarida unli va undosh tovushlar bilan bog'liq fonetik hodisalar tahlil qilinadi. Qipchoq lahjasida fe'l negizlari va ularga qo'shiladigan grammatik shakl yasovchi affikslar tarkibida undosh tovushlarning almashinuvi, tushishi, ortishi, assimilyatsiyasi, dissimilyatsiyasi, jaranglashishi va jarangsizlashishi kabi hodisalar kuzatilishi mumkin. Mazkur jarayonlar, bir tomondan, lahjaning fonetik tizimiga xos xususiyatlarni namoyon etsa, ikkinchi tomondan, fe'l shakllarining morfologik tuzilishiga ham muayyan darajada ta'sir ko'rsatadi. Maqolada unli va undosh bilan bog'liq hodisalarning yuzaga kelish sabablari, ularning fonetik va morfologik tabiati hamda adabiy til shakllari bilan munosabati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: qipchoq lahjasi, sheva, fe'l, undosh tovush, fonetik hodisa, undosh almashinuvi, tovush tushishi, tovush ortishi, assimilatsiya, jaranglashish, jarangsizlashish.

O'zbek xalqining tarixiy taraqqiyoti, etnik tarkibi va hududiy jihatdan joylashuvi natijasida o'zbek tilining turli lahja va shevalari shakllangan. O'zbek shevalarini o'rganish nafaqat tilning hozirgi holatini tavsiflash, balki uning tarixiy taraqqiyot bosqichlari, qadimgi turkiy tillar bilan aloqalari va ichki rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashda ham muhim ahamiyatga ega. Shu jihatdan Qipchoq lahjasi o'zbek shevashunosligining muhim tadqiqot obyektlaridan biridir.

Qipchoq lahjasiga mansub shevalar fonetik, leksik, grammatik va morfologik xususiyatlari bilan boshqa lahja guruhlaridan ajralib turadi. Ayniqsa, fe'l turkumining o'ziga xos shakllanishi va qo'llanishida turli fonetik jarayonlarning namoyon bo'lishi diqqatga sazovordir. Fe'l nutqda eng faol qo'llanadigan so'z turkumlaridan biri bo'lgani sababli uning tarkibidagi tovush o'zgarishlari ham nisbatan keng kuzatiladi.

Quyida fonetik hodisalarning fe'llarda kuzatilishiga doir ayrim misollarni ko'rib o'tamiz:

Qipchoq lahjasidagi fe'llarda undoshlar bilan bog'liq eng faol jarayonlardan biri **assimilyatsiya**dir. Assimilyatsiya — yonma-yon kelgan tovushlarning bir-biriga ta'sir etib, artikulyatsion yoki akustik jihatdan yaqinlashishidir.

Assimilyatsiya ikki xil yo'nalishda namoyon bo'ladi:

progressiv assimilyatsiya;

regressiv assimilyatsiya.

Progressiv assimilyatsiyada oldingi tovush keyingi tovushga ta'sir qiladi. Regressiv assimilyatsiyada esa keyingi tovush oldingi tovushning talaffuziga ta'sir ko'rsatadi.

Fe'l shakllarida affikslarning qo'shilishi natijasida bunday jarayon uchun qulay fonetik muhit yuzaga keladi. Ayniqsa, negiz oxiridagi undosh bilan affiks boshidagi undoshning artikulyatsion jihatdan farqlanishi ularning o'zaro ta'sirini kuchaytiradi. Assimilyatsiya hodisasi

qipchoq lahjasining fonetik xususiyatlarini aniqlash bilan bir qatorda, uning o‘zbek adabiy tili bilan umumiy va farqli jihatlarini belgilashda ham muhim ahamiyatga ega. Odatda assimilatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko‘proq undoshlar bilan bog‘liq fonetik qonundir. Misollar: ketdik – kettik, indama – innama (Surxondaryo).

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg‘aluvchi variantiga ega bo‘lishi spirantizatsiyadir: yubordi - yüvärdi (qipchoq), shunaqa bo’lib – shunaqavo’p, kiyinib olib – kiyinvo’p (Surxondaryo viloyati).

Reduksiya so‘z tarkibida ayrim tovushlar pozitsiyasining kuchsizlanishidir: keta ber – ket(i)vur, kela ber – kel(i)vur (Toshkent viloyati).

Fe’l shakllarida undoshlar bilan bog‘liq fonetik hodisalar ko‘pincha fe’l negiziga grammatik qo‘shimchalarning qo‘shilishi jarayonida yuzaga keladi. Bunda negiz va affiks chegarasida ikki undoshning yonma-yon kelishi, tovushlarning artikulyatsion jihatdan bir-biriga ta’siri yoki shevaga xos talaffuz me’yorlari muhim rol o‘ynaydi.

Qipchoq lahjasidagi fe’llarda kuzatiladigan bunday hodisalarni o‘rganish lahjaning fonetik tizimini aniqlash bilan bir qatorda, fe’lning morfologik qurilishi va grammatik shakllarining hududiy variantlarini belgilash imkonini beradi.

Eliziya tovush tushishi bo‘lib, ikki ko‘rinishga ega, ya’ni ikki so‘z (qo‘shma so‘z) talaffuzida oldingi so‘z tarkibidagi unli tovushning tushib qolishi. Bu hodisa to’liqsiz fe’llarni qo’llash jarayonida, shuningdek, ravishdosh shakllarida ko’proq ko’zga tashlanadi: bora oldi - bārāldï(ä), ko’ra oldi - körāldi(ä), bore di – baridi, borgan emish – borg’anmish (qipchoq lahjasi) va so‘z tarkibidagi pozitsiyasi kuchsizlangan undoshning tushib qolishidir: bo‘lsang - bo:saŋ, bersang - be:säŋ(r), ushlat - u:shat,tashlama - täšämä (Toshkent).

Qipchoq lahjasiga mansub shevalarda fe’lning fonetik qiyofasi adabiy tildagi shakllardan ayrim jihatlari bilan farqlanadi. Bunday farqlar, avvalo, tovushlarning talaffuzida, ayrim undoshlarning almashinuvida, tushishida yoki boshqa tovushlar ta’sirida o‘zgarishida namoyon bo‘ladi.

Fe’l shakllarida undoshlarning o‘zgarishi ikki asosiy holat bilan bog‘liq:

Fe’l negizining o‘zida yuz beradigan fonetik o‘zgarishlar;

Fe’l negiziga grammatik affiks qo‘shilishi natijasida yuzaga keladigan o‘zgarishlar.

Birinchi holatda tovush o‘zgarishi fe’lning asosiy shakliga xos bo‘lsa, ikkinchi holatda o‘zgarish morfemalar chegarasida yuzaga keladi.

Qipchoq lahjasi materiallarini o‘rganishda aynan ikkinchi turdagi hodisalar alohida e’tiborni talab qiladi. Chunki affikslarning qo‘shilishi natijasida undoshlarning bir-biriga ta’siri kuchayadi.

Qipchoq lahjasidagi fe’llarda kuzatiladigan undoshlar bilan bog‘liq hodisalar faqat hozirgi talaffuz xususiyati sifatida emas, balki tilning tarixiy taraqqiyotini ko‘rsatuvchi muhim manba sifatida ham baholanishi mumkin.

Turkiy tillar tarixida tovush almashinuvi, fonetik moslashuv va undoshlarning o‘zgarishi natijasida ko‘plab grammatik va leksik birliklarning hozirgi shakllari yuzaga kelgan.

Qipchoq lahjasi materiallarida saqlanib qolgan ayrim fonetik xususiyatlar qadimgi turkiy til unsurlari bilan tarixiy aloqadorlikni aniqlash uchun muhim dalil bo‘lishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, fe’llardagi undosh hodisalarini tadqiq etishda ularni faqat sinxron, ya’ni hozirgi holat nuqtayi nazaridan emas, balki diaxron, ya’ni tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog‘liq holda ham o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Qipchoq lahjasidagi fe’llar tarkibida unli va undosh tovushlar bilan bog‘liq turli fonetik hodisalarning mavjudligi ushbu lahjaning o‘ziga xos fonetik-morfologik tizimga ega ekanligini ko‘rsatadi. Fe’l shakllarida undoshlarning almashinuvi, jaranglashishi, jarangsizlashishi, tushishi, ortishi, assimilyatsiya kabi hodisalar kuzatilishi mumkin.

Mazkur jarayonlarning asosiy qismi fe’l negiziga grammatik affikslarning qo‘shilishi jarayonida, ya’ni morfemalar chegarasida yuzaga keladi. Bunda tovushlarning artikulyatsion xususiyatlari, talaffuz qulayligi, nutqning tezligi va shevaning tarixiy-fonetik taraqqiyoti muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Qipchoq lahjasidagi undosh hodisalarni o‘rganish ikki jihatdan muhimdir. Birinchidan, ular lahjaning fonetik tizimiga xos belgilarni aniqlashga xizmat qiladi. Ikkinchidan, fe’lning morfologik shakllari va grammatik kategoriyalarining hududiy variantlarini aniqlash imkonini beradi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, Qipchoq lahjasiga mansub barcha shevalarda mazkur hodisalar bir xil shaklda va bir xil darajada namoyon bo‘lmaydi. Shu bois kelgusidagi tadqiqotlarda har bir fonetik hodisani aniq hudud, sheva va mahalliy nutq materiali asosida tahlil qilish zarur

Umuman, Qipchoq lahjasidagi fe’llarda unli va undoshlar bilan bog‘liq fonetik hodisalarni tizimli o‘rganish o‘zbek dialektologiyasi, o‘zbek tili tarixi va fe’l morfologiyasining ayrim munozarali masalalarini aniqlashtirish uchun muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi.
2. G‘ulomov A.G‘. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent.
3. Ashirboyev S. O’zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2016.
4. Abdurahmonov Sh. O‘zbek xalq shevalari. – Toshkent.
5. Jo‘raev U. O‘zbek dialektologiyasi masalalari. – Toshkent.
6. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent.